

ÚSKALIA EMANCIPAČNÉHO PROCESU A ICH RECEPCIA V SOCIÁLNEJ PRÁCI

BRANISLAV MALÍK

ABSTRAKT

Autor vo svojom príspevku tematizuje možné úskalia a pasce, ktoré sprevádzajú profesijné úsilie sociálnych pracovníkov zamerané na emancipovanie klienta od obmedzujúcich podmienok jeho života. Plnosť slobody viaže na komplex vzájomne sa dopĺňajúcich určení, o implementáciu ktorých by sa mala sociálna práca zasadzovať (pozitívnej a negatívnej slobody, vlády nad svetom a vlády nad sebou). Zaoberá sa tu tiež predpokladmi slobody viazanými na špecifické výkony ľudského myslenia, osobitne na jeho projektívny a tvorivý aspekt. Na tomto pozadí formuluje aj cieľovú hodnotu emancipačnej misie sociálnej práce, zmyslom ktorej nie je len klienta oslobodiť (vymaniť z danej ľudsky nedôstojnej životnej situácie), ale urobiť z neho trvale slobodnú bytosť.

Kľúčové slová: sociálna práca, emancipácia človeka, pozitívna a negatívna sloboda, morálka, prírodná nevyhnutnosť, mravné sebaobmedzenie.

The dangers of emancipation process and their reception in social work

ABSTRACT

In his article the author thematizes possible pitfalls and traps that accompany professional endeavours of social workers focused on the emancipation of a client from restrictive conditions of their life. The fullness of freedom is tied to the complex of complementing determinants, and social work should promote the implementation of them (such as positive and negative freedom, the mastery of oneself and the world). The author also discusses the prerequisites of freedom connected to specific output of human thinking, namely its projective and creative aspect. The author also formulates the target value of emancipation mission of social work. The aim of this mission is not to free a client (from the indignity of their inhuman life conditions) but to make a client a free human being.

Key words: social work, emancipation of people, positive and negative freedom, ethics, natural necessity, moral self-constraints

Za jeden z najpodstatnejších aspektov sociálnej práce je považovaný jej emancipačný rozmer. Sociálna práca emancipuje človeka najmä od ľudsky nedôstojných podmienok a okolností jeho života. Avšak aj samotný emancipačný proces má svoje úskalia, o ktorých by mal sociálny pracovník vedieť, aby sa vyvaroval možným neželaným dôsledkom, ku ktorým môže jeho expertná angažovanosť viesť. Emancipačné úsilie môžu mariť a kompromitovať najmä nezamýšľané dôsledky krokov, ktoré podniká v záujme vyriešenia klientovho problému. Sociálny pracovník musí teda rátať aj s tým, že emancipačný proces má aj svoje riziká, pasce a limity. V nasledujúcom texte sa zameriame na niektoré aspekty slobody, ktorých neznalosť alebo prehliadanie môže emancipačné úsilie, vyvíjané sociálnym pracovníkom, vmanévrať do slepých uličiek.

Sociálny pracovník musí byť klientovi nápomocný nielen v tom, aby sa emancipoval od sveta či spoločnosti, ale predovšetkým v tom, aby sa emancipoval aj pre svet, či spoločnosť. To znamená, že sociálny pracovník sa musí v práci s klientom orientovať nielen na slobodu, ktorú opatrujeme prívlastkom *negatívna* – „slobodu od niečoho“. Odstránenie vonkajších obmedzení a nadvlády nevedie automaticky k slobode. Sloboda nie je len neprítomnosť prinútenia alebo obmedzenia. Nemusieť robiť to, čo človek nechce, je len torzom ideí slobody. Sloboda nie je úplná bez svojho komplementárneho doplnku – smieť robiť to, čo človek chce. Uvedený rozmer slobody nazývame *pozitívnu* slobodou. Čo je tiež v uvedenej súvislosti dôležité je to, že väčšinou to býva tak, že to druhé – dosiahnuť slobodu „k niečomu“ je oveľa ťažšie, ako oslobodiť sa „od niečoho“. Ako hovorí André Gide vo svojom *Imoralistovi* (1993, s. 370) „*nie je ťažké oslobodiť sa, ťažké je vedieť byť slobodný*“.

V dobách, keď bola ľudská sloboda garantovaná len výkonmi nášho myslenia schopného vo svete odhaliť pravidlá, podľa ktorých sa tento svet riadi a funguje, nebola tiež táto sloboda úplná aj v tom, že samo toto myslenie nebolo slobodné. Ak malo byť naše konanie úspešné, muselo sa otrocky pridržať uvedených, svetu imanentných pravidiel. Ako vo svojej práci *Nové organon* poznamenáva Francis Bacon „*nad prírodou možno zvíťaziť len tak, že ju poslúchame*“ (1974, s. 74.) Dnes to už neplatí – technika nás pozbavila akéhokoľvek rešpektu a to nielen voči vonkajšej prírode, ale aj našej vlastnej, nám imanentnej prírode. Ľudské myslenie je charakteristické tým, že nemá len reproduktívny, resp. reflexívny, ale aj projektívny charakter. Do jeho okruhu preto nutne patrí aj „vymýšľanie“. Voľnomyšlienkarstvo bolo sankcionované najmä v dobách, kde rešpekt k týmto pravidlám bol nevyhnutnou podmienkou ľudského prežitia a ľudskej slobody. Ako-tak slobodným mohol človek byť len rešpektovaním (poznanej) nevyhnutnosti. Technické a technologické zázemie robí dnes z človeka bytosť, ktorej činnosť už nie je primárne motivovaná tým, čo musí, ale tým, čo

chce. Vďaka tejto svojej technickej a technologickej výbave dokáže svetu bezlimitne vtláčať svoju pečať. Už nie pokora, ale triumfalizmus sa stáva jeho určujúcim životným nastavením. Technické a technologické zázemie človeku umožnilo, aby sa z neho stala bytosť, ktorá sa odmieta podvoľovať poriadku sveta. Ak tak robí, robí tak jedine preto, že tak chce urobiť. Má už totiž v rukách také sily a nástroje, ktoré mu umožňujú náporu nevyhnutnosti efektívne vzdorovať. A nielen to. Podľa Viléma Flussera sa aj veda stáva zbytočnou, pretože my sami navrhujeme zákony, ktorým podrobujeme svet fenoménov. To však robí akúkoľvek zmenu sveta zbytočnou, keďže si môžeme vytvoriť neobmedzený počet iných svetov. (1996, s. 120)

Dnes je to už len technická otázka. Vďaka uvedeným výtvarným výdobytkom už človek nemusí rešpektovať imanentnú povahu sveta, ale priamo ho môže urobiť takým, akým ho chce mať. V ceste akýchkoľvek ľudských ambícií dnes už nestoja takmer žiadne prírodné limity. Veda a technika človeku umožňujú vykonávať akúkoľvek činnosť vo vzťahu k prírode bez zreteľa na prírodné determinanty, ročné obdobia, klimatické a geografické podmienky. (Kusin, 2017)

Človek môže napríklad v zime zbierať úrodu, betónovať skelet mrakodrapu a v lete povedzme lyžovať. A nielen to, umožňujú mu tiež akúkoľvek činnosť nielen vo vzťahu k prírode, ale aj vo vzťahu k ním vytvorenému svetu (spoločnosti, kultúre) i ku svojej vlastnej prirodzenosti. Človek dnes s prispáním antropotechník začína zasahovať aj do svojho vlastného genómu. Táto cesta (menenia ľudskej prirodzenosti) sa dokonca zdá byť technicky a ekonomicky menej náročná, ako menenie vonkajších podmienok jeho života. To, čo tu kládlo ešte aký-taký odpor, neboli ani tak limity dané jeho somatickým usporiadaním, ale limity, ktoré si v podobe morálnych a právnych noriem kladie on sám. V ceste jeho svojvôle stála najmä v normatívnych poriadkoch (etických kódexoch a ľudsko-právnych dokumentoch) zakotvená požiadavka zachovania ľudskej dôstojnosti. Príroda sa nerešpektuje, príroda sa dnes bez zábran pokoruje. Pravdou však je, že podobne sa dnes nerešpektuje ani veľká časť ľudstva, ako niečoho, koho záujmy by mali stáť za úvahu, resp. koho potreby by mali byť zohľadnené. Ľudstvo sa dnes dostalo do štádia, keď nerešpektuje nielen prírodou kladené obmedzenia, ale ani limity, ktoré si v podobe morálnych noriem a iných kultúrou kladených obmedzení človek doteraz kládol sám. Nestáva sa tým však slobodnejším, ale skôr naopak. Človek a kultúra totiž nemôžu existovať bez uplatňovania určitej formy nátlaku. Uvedenú skutočnosť nemožno vnímať len ako niečo vyslovene negatívne, t. j. ako niečo, čo sa a priori dostáva do rozporu s ľudskou slobodou. Nie každý nátlak je aj útlak a jeho účinky nie sú vždy len deštruktívne. Podľa Adorna by sa človek nemal v zápale svojho emancipačného zápasu dopúšťať tej chyby, že tento nátlak kultúry stotožní s mocou vôbec a spolu s odmietnutím moci sa bude zbavovať aj svojej kultúry. Kvôli absolutizácii jej nátlakového aspektu človek podľa neho prestáva chápať, čím kultúra

tento svoj represívny aspekt prekračuje. „*Ludom začala byť cudzia ľudská stránka kultúry, to najbližšie, čo proti svetu zastupuje ich vlastnú vec.*“ (Adorno, 2009, s. 46)

Človek je slobodný nielen vtedy, ak vládne svetu (má pod kontrolou prírodné, spoločenské i ekonomické podmienky vlastnej existencie), ale aj vtedy, ak vládne aj sebe (keď má pod kontrolou nielen svoje pudy a rozmary, ale aj vedomú zložku svojho myslenia a konania). Platí to tým viac, čím väčšiu moc človek nad prírodou získava. Už Friedrich Schiller si všimol, že človek má tendenciu páchať na prírode aj bezprávie. Pokiaľ ide teda o popieranie prírody, tu človek vykonáva aj určitú nadprácu: „*Popíráme prírodu na jejím poli, kde je po právu...*“ (1995, s. 26) Mimo nás teda popierame prírodu aj tam, kde je v práve a prírode v nás naopak – nechávame voľný priechod. Prírode priťahujeme uzdu a my sami sa stávame bezuzdnejšími. Úmerne tomu, ako v dôsledku rozvoja vedy a techniky klesala váha vonkajších obmedzení, rástol význam sebaobmedzovania človeka, výrazom ktorého je jeho mravnosť. Problémom dnešnej doby je to, že vyradenie vonkajšej, fyzickej či prírodnej nevyhnutnosti prestáva byť kompenzované nutnosťou mravnou (sebaobmedzením). Sokratovu filozofiu možno nazvať morálnou aj v tom zmysle, že vládu človeka nad sebou kládol ako podmienku vlády človeka nad svetom. Túto morálnu intenciu sa však v následnom vývine európskej kultúry nepodarilo udržať, v dôsledku čoho sa dnes nad ňou vznášajú bleskami obťažkané mračná. Podľa Alberta Schweitzera mnohé z príčin nášho dnešného nešťastia majú svoj pôvod v tom, že človek ovládol prírodu skôr, ako seba. Pokiaľ však človek nie je súčasne aj homo moralis, nie je plným človekom. Uvedené sebaobmedzenie, motivované slobodnou voľbou, môže mať podobu záväzku, povinnosti alebo služby. Bezbrehé porobovanie prírody človeka nectí. Ako konštatuje Schiller: „*Vzdělaný člověk dělá si z přírody přítelkyni a ctí její svobodu; krotí jen její zvěli.*“ (1995, s. 23) Sloboda teda nesmie byť bezbrehá, nesmie sa negatívne dotýkať ani „slobody prírody“, ani slobody iných ľudí. Všemoc, ktorú niektorým jednotlivcom a častiam ľudstva prepožičiava technika, musí byť limitovaná, nakoľko tam, kde sú víťazi (hrdinovia) bývajú aj porazení. Veľmi dlho nám trvalo, než sme porozumeli tomu, že porobená a ujarmená príroda predstavuje pre človeka väčšie nebezpečenstvo, ako príroda nespútaná a divoká. Sociálna politika i sociálna práca sa musia preto usilovať o navodenie takých pomerov, kde nebude porazených (čakajúcich napríklad na svoju príležitosť, ako zvrátiť ich nepriaznivý osud). Povedané inak – usilujú sa vždy o to, aby sa vo vzájomných ľudských interakciách nepresadila „stratégia bojovníka“, ale „stratégia obchodníka, t. j. usilujú sa o navodenie stavu win – win. Bojovník smeruje len a len k víťazstvu, obchodník sa usiluje o

vzájomne výhodné riešenia. (Nicolson, 1964) Obraz hrdinského človeka musí byť preto korigovaný.

Emancipácia je procesom, ktorý negraduje k nejakému konečnému stavu. Nemá teda žiadne finále, ktoré by sme mohli charakterizovať ako stav dosiahnutia absolútnej slobody. Ako poznamenáva Ralf Dahrendorf, „sloboda nie je žiadnou mäkkou poduškou, na ktorej by si človek mohol odpočinúť alebo sa oddať pasívnym pôžitkom. Je vždy výzvou k činnosti“. (2007, s. 12) To znamená, že sloboda sa nedá vybojovať raz a navždy pre všetkých. Sloboda nie je stav, ale proces. V týchto intenciách ju môžeme uchopiť len ako „boj za oslobodenie“. Sociálny pracovník teda pomôže klientovi nie tým, že mu pomôže vyhrať jeho aktuálny zápas s nepriaznivými sociálnymi okolnosťami, ktorým v danú chvíľu podlieha, ale tým, že ho dostane do kondície, ktorá ho urobí schopným vzdorovať aj možným budúcim krízam. Treba totiž rátať aj s tým, že do hry tu vstupujú vždy noví protihráči, s ktorými sa predtým nerátalo. Útek (zbavovanie sa jedného jarma) sa často stáva len cestou do nového väzenia (k novému ujarmeniu). Z uvedeného tiež vyplýva, že sloboda a determinizmus sa vzájomne nevyklučujú, ale skôr sa vzájomne predpokladajú a podmieňujú. K slobode patrí napredovanie a k napredovaniu prekážky. Práve tie sú jeho najsilnejšími stimulmi. Ako hovorí Seneca: Každá prekážka nám umožní uraziť ďalší kus cesty. Neplatí to však všeobecne. Čo je to prekážka, sa totiž nedá určiť jednoznačne. „*Co je totiž překážkou pro mne, nemusí být překážkou pro druhého.*“ (Sartre, 2018, s. 537) A tiež preto, že to, čo sa v jednom kultúrno-historickom kontexte javí ako nezdolateľná prekážka, sa v inom posudzuje ako zanedbateľný problém, ktorý sa dá s prispením všeobecne dostupných technických a sociálnych nástrojov hravo riešiť. Takéto zdolanie prekážok však samo osebe k slobode priamo nevedie. Cieľom sociálnej práce je dostať klienta nielen z jeho problematickej situácie a uviesť jeho život do určitého znesiteľnejšieho módu, ale urobiť z neho trvale angažovaného (t. j. plne slobodného) občana. Na životné prekážky človek v živle svojho života buď slepo naráža alebo si ich sám cieľavedome vyberá. V prvom uvedenom prípade môže prekážka človeka buď demobilizovať a priviesť k vedomiu životnej prehry alebo v ňom môže prebudiť vôľu byť slobodným. V druhom prípade človek prekážky sám cielene vyhľadáva a stavia sa im čelom preto, aby sa potvrdil ako slobodná bytosť. Slobodný človek teda životné prekážky neobchádza a nepodlieza ich, keďže vie, že sú tým, čím musí, v záujme svojho ľudského naplnenia vo svojom živote prejsť a s čím sa musí popasovať, aby jeho život nadobudol určitú hodnotu a zmysel. Pre sociálnu prácu z uvedeného vyplýva potom aj to, že ku každému klientovi musí pristupovať individuálne, keďže to, či sa daná životná situácia stane pre neho problematickou alebo nie, závisí od osobitostí jeho individuálneho osudu, jeho aktuálneho životného nastavenia,

informácií, ktorými disponuje a tiež od jeho momentálneho psychického rozpoloženia. Jeho znížená reziliencia čeliť určitej kategórií problémov môže mať teda veľmi rôznorodé pozadie. To však nevylučuje, že sociálny pracovník nemôže uplatňovať aj „plošné“ prístupy, napríklad vytypovávať si a anticipatívne vyhľadávať najzraniteľnejších jedincov (potenciálnych klientov sociálnej práce), t. j. ľudí najviac ohrozených špecifickými úskaliaми života, pri ktorých je väčšie riziko, že vo vyrovnávaní sa s nimi s najväčšou pravdepodobnosťou zlyhajú.

Človek, ktorý sa ocitol v nejakej zlomovej životnej situácii sa v nej stráca. Jeho zmätenosť môže prameniť jednak zo silnej emocionálnej reakcie, ktorá takéto situácie zvyčajne sprevádza a tiež z neznalosti danou situáciou navodených pomerov, a teda aj neznalosti možných východísk z nej. V dôsledku neschopnosti adekvátne reagovať sa takéto človek dostáva do vleku udalostí. Stráca kontrolu nad svojím vlastným životom a začína byť životom unášaný a vlečený. V takomto rozpoložení má človek sklon k neuváženým rozhodnutiam, prípadne rozhodnutiam, ktoré jeho situáciu ešte viac eskalujú a zužujú okruh možností jej riešenia. Sociálny pracovník musí preto v prvom kroku blokovat' kontraproduktívne prvky a tendencie v jeho správaní a zmobilizovať všetky protektívne zdroje klienta a jeho vnútorné aktíva. Musí tiež navodiť takú podpornú atmosféru, ktorá umožní klientovi obnoviť jeho stratenú akcieschopnosť. Konečným cieľom sociálneho pracovníka a sociálnej práce nie je teda klienta len „oslobodiť“ od aktuálnych obmedzujúcich podmienok jeho života, ale prebudiť v ňom vôľu k slobodnej vôli, inšpirovať ho k jeho vlastným autonómnym rozhodnutiam.

ZOZNAM BIBLIOGRAFICKÝCH ODKAZOV

- ADORNO, T. W. 2009. *Minima Moralia*. Praha: Academia, 250 s. ISBN 978-80-200-1759—8.
- BACON, F. 1974. *Nové organon*. Praha: Svoboda.
- DAHRENDORF, R. 2007. *Hledání nového řádu*. Praha-Litomyšl: Paseka, 144 s. ISBN 978-80-7185-719-8.
- FLUSSER, V. 1996. *Moc obrazů*. Výtvarné umění č. 3-4, Praha: OSVU.
- GIDE, A. 1993. *Imoralista*. In: Gide, A.: Výber z diela. Bratislava: Tatran, 608 s. ISBN 80-222-0446-3.
- KUSIN, V. 2017. *Kriza vo výchove a hľadanie východísk*. Sládkovičovo: Vysoká škola Danubius. ISBN 978-80-8167-057-2.

NICOLSON, H. G. 1964. *Diplomacy*. Oxford: Oxford University Press. ISBN 978-01-98891925.

SARTRE, Jean-Paul. 2018. *Bytí a nicota. Pokus o fenomenologickou ontologii*. Praha: OIKOYMENH. ISBN 978-80-7298-250-9.

SCHILLER, F. 1995. *Estetická výchova*. Olomouc: Votobia. ISBN 80-85885-67-0.

Kontakt

doc. PhDr. Branislav Malík, CSc.

Fakulta sociálních studií

VŠ Danubius

Sládkovičovo